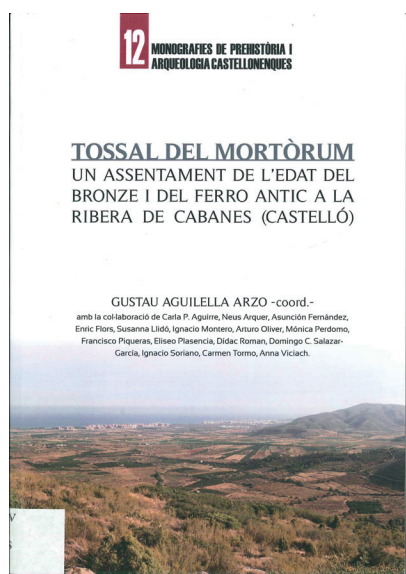

DIETRICH, M., LORETZ, O., SANMARTÍN J. (1995). *The Cuneiform alphabetic texts: from Ugarit, Ras Ibn Hani and other places (KTU)*. Ugarit-Verlag. Münster.

MALLOWAN, M. E. L. (1960). *Memories of Ur. A: MALLOWAN, M. E. L. and WISEMAN, D. J. (eds.). Ur in Retrospect. In memory of Sir. C. Leonard Woolley. Iraq*, volum XXII: 1-19.

WALKER, C. B. F. (1993). *Cuneiform. Reading the Past*. British Museum Publications. Londres.

Aguilella Arzo, G. (coord.) (2017). *Tossal del Mortòrum. Un assentament de l'edat del bronze i del ferro antic a la Ribera de Cabanes (Castelló)*. Monografies de Prehistòria i Arqueologia Castellonenques, 12. Castelló. 240 pàgines. ISBN: 978-84-15301-78-3.

Al llarg dels darrers anys la Diputació de Castelló, a través del seu Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques (SIAP), és responsable de la recerca, protecció i divulgació en un bon nombre de jaciments castellonenques que han contribuït a incrementar notablement el nostre coneixement de diferents etapes de la prehistòria local, i específicament del període del ferro antic (segles VII-VI aC). Els treballs continuats des de fa més d'una dècada a Los Morrones (Cortes de Arenoso), Santa Llúcia (Alcalà de Xivert), El Tossal de la Vila (Serra d'en Garcerán), El Puig de la Misericòrdia (Vinaròs) (reobrint el jaciment ja excavat d'antuvi) o el mateix Tossal del Mortòrum (Cabanes), que és objecte de la monografia que es ressenya, són exemples que aquesta institució ha plantejat la recerca arqueològica del període del ferro antic com un vector fonamental de la seua activitat. I ho fa amb molt encert, des del meu punt de vista, perquè l'ocupació humana durant aquest període a terres castellonenques va ser especialment intensa.

Un exemple n'és el jaciment del Tossal del Mortòrum (Cabanes), la publicació del qual ressenyem a continuació.

Les excavacions del SIAP al Tossal del Mortòrum són l'agradable conseqüència inesperada d'un altre projecte de recerca, el del territori del poblat de l'edat del bronze d'Orpesa la Vella (Gusi i Olària 2014). En el marc de l'estudi del poblament del litoral de Cabanes-Torreblanca es va reconèixer el jaciment i, l'any 2002, varen començar les excavacions que s'han continuat, sense interrupció, fins al 2016. El llibre que ens ocupa és la publicació dels resultats de totes aquestes intervencions, i hi participen quinze col·laboradors amb diferents graus de responsabilitat en l'estudi del registre. Cal dir d'entrada que, lamentablement, alguns estudis han quedat fora de la monografia per qüestions de recursos, temps i disponibilitat. És el cas, fonamentalment, de les restes bioarqueològiques (exceptuant la fauna, que sí que s'hi inclou) com ara la malacologia, la carpologia i l'antracologia, i de l'ornament i el material petri (tot i que s'hi inclou el material d'indústria lítica). És obvi que el fet de no integrar en la monografia tots els estudis de materials —alguns actualment fonamentals per entendre tot registre, com ara les restes bioarqueològiques— deixa incompleta l'obra. Però, en canvi, és d'agrair la ràpida publicació dels resultats d'excavació que ens ofereixen.

El llibre s'estructura en 14 capítols precedits d'un text introductor a la història de la recerca sobre les edats del bronze i ferro a les terres castellonenques, el període al qual aporta llum el mateix Tossal del Mortòrum, i queda tancat per un curt epíleg sobre l'important assentament de Torre la Sal. La part inicial de l'obra, firmada pel mateix coordinador del llibre, està constituïda per dos capítols on es relata des de la localització del lloc fins a les activitats d'excavacions, en forma de succinta memòria. S'estableix també la seqüència arqueològica de totes les ocupacions a l'assentament, que s'estructuren en cinc grans fases que abasten des de finals del tercer mil·lenni fins als segles VII-VI aC. Són les fases finals (la fase 1 del ferro antic, segles VII-VI aC, i la fase 2 del bronze tardà, datada *circa* 1400-1000 aC) les que més restes han proporcionat. Sorprenentment la seqüència de fases establerta segueix l'ordre de l'excavació —de més modern a més antic— i no el de l'ocupació del tossal, com haguera sigut més comprensible segons els estàndards internacionals de les publicacions arqueològiques. Així, l'ocupació final al Tossal del Mortòrum queda emmarcada en la fase 1 mentre que la fase 5 defineix el bronze inicial. Això no impedeix, òbviament, la lectura i la interpretació de les excavacions però incorre en incoherències com, per exemple, el fet que l'estudi de fauna de C. Tormo sí que ordena el material en fases que van des de la més antiga fins a la més recent. I de fet, a la síntesi final (p. 204), es presenten les fases en ordre històric, però començant per la fase 5.

Els dos capítols següents expliquen els aspectes arquitectònics i de l'ordenació de l'espai i ens informen detalladament de les actuacions de conservació i restauració de les estructures entre 2009 i 2016. Aquestes actuacions, que amb bon criteri s'han limitat

a allò mínimament necessari per a la conservació i interpretació de les restes, destaquen positivament per haver estat respectuoses amb la sostenibilitat del projecte, tot aprofitant recursos i materials disponibles in situ i pensant en la conservació sostenible.

A partir d'aquest capítol segueixen diversos estudis de materials específics, abastant la ceràmica, els objectes metàl·lics, la indústria lítica i la fauna. Els materials es presenten de manera sintètica i clara, i és fàcil per al lector resseguir els diferents contextos de troballa. Cal destacar els estudis d'arqueometal·lúrgia que inclouen, per una banda, la caracterització tecnològica mitjançant anàlisis elementals dels objectes metàl·lics, i, per l'altra, la procedència del metall a partir de l'anàlisi d'isòtops de plom. Els resultats, que ja han estat publicats en altres treballs de caràcter regional i de síntesi, han contribuït a dibuixar la complexitat de les xarxes d'intercanvi de metalls al Mediterrani occidental durant els segles VIII-VI aC —i hom suposa que també les d'altres productes pels quals és difícil distingir clarament procedències (Ramon *et alii* 2012). Aquesta complexitat és palesa en el fet que el metall procedeix de Linares (Jaén), Cartagena (Múrcia) i Gádor (Almeria). Un altre element d'interessant reflexió que ens aporta aquest treball és el fet que els recursos minerals locals, tradicionalment esgrimits com la raó de la presència fenícia a la zona, no s'estan explotant (p. 210).

Els tres capítols següents tracten, respectivament, de l'excavació d'una interessantíssima estructura funerària col·lectiva amb enterraments succeïts al llarg del segon mil·lenni aC, l'estudi antropològic —fonamental per tal d'identificar el nombre mínim d'individus— i l'estudi de la dieta a partir de les anàlisis d'isòtops de C i N al col·lagen ossi. La monografia es tanca amb dos capítols conclusius signats pel coordinador dels treballs, i que emmarquen les dades del Tossal del Mortòrum amb els resultats d'altres jaciments veïns del prat de Torreblanca-Cabanes. El primer adreça la cronologia de totes les fases de l'assentament i de les seqüències regionals a partir, sobretot, de les datacions radiocarbòniques publicades. S'han fet vuit datacions radiocarbòniques al Tossal del Mortòrum, tres sobre restes òssies trobades a l'estructura funerària i cinc de diferents materials del poblat, que abasten tota la seqüència establerta amb les cronologies convencionals de la ceràmica. Haguera estat desitjable la identificació de les espècies dels materials datats, més enllà d'una genèrica atribució a 'carbó', 'os' o 'llavor' (figura 14.1, p. 198).

La fase d'ocupació a l'assentament que ha deparat més restes, i la més ben conservada, és la darrera ocupació al tossal, datada dels segles VII-VI aC. Així doncs, la publicació d'aquesta monografia completa, amb noves dades d'excavacions recents, el dossier documental per entendre aquest període, que suposà l'inici de canvis socials substancials entre les comunitats locals. Algunes interpretacions podrien beneficiar-se d'un tractament més processual i social. Per exemple, les fortificacions del Mortòrum (p. 55) es descriuen com una muralla amb glacis d'influència oriental (*sic*), cosa que, des del meu punt de vista, és difícil d'explicar dins el marc en el qual entenem les relacions socials i econòmiques entre fenicis i indígenes a la zona. A més, podria ser interessant incorporar al

debat les experiències locals de construcció, i que al mateix jaciment estan ben identificades a la fase del bronze tardà o ara les d'altres assentaments veïns, com el Tossal de la Vila (Aguilella *et alii* 2016).

Un darrer comentari sobre l'interessant estructura funerària, que va acollir els cossos d'almenys cinc persones, incloent adults i xiquets, al llarg de tot el segon mil·lenni aC. Les importants dimensions socials d'aquesta pràctica ritual, certament estranya en el context regional, plantegen la clara distinció d'un grup (familiar? altre?) en el paisatge local i podria ser objecte de futurs treballs amb una perspectiva obertament des de l'arqueologia social.

Pel que fa a la part formal del volum, la presentació gràfica és clara, si més no haguera millorat amb l'ampliació de les reproduccions d'algunes planimetries i seccions d'excavació. Personalment, considere important la reproducció gràfica detallada dels elements domèstics de forns i llars pel que ens informen de maneres de fer específiques. He trobat nombrosos errors tipogràfics, alguns ortogràfics (per exemple, en el text trobem sistemàticament Gador, sense accent), a més d'un seguit d'incoherències entre capítols pel que fa a algunes denominacions i incorreccions no menors (l'ús de la paraula teulada per parlar dels sostres és, com a mínim, anacrònic); fins i tot, hi ha pàgines que no han estat reproduïdes amb el mateix caràcter tipogràfic de la resta del llibre (p. 164-165 i 180-181), la qual cosa denota una certa pressa en el treball d'edició que és manifestament millorable. Tanmateix, amb aquesta publicació podem disposar de dades ben contextualitzades de la mà d'un equip rigorós.

Jaime Vives-Ferrándiz Sánchez

Servei d'Investigació Prehistòrica
Museu de Prehistòria de València

Bibliografia

AGUILELLA, G., FALOMIR, F., PÉREZ JORDÀ, G., LAGUNA MONTES, C., GARCÍA SÁNCHEZ, D. A., AROUER GASCH, N. (2016). Tossal de la Vila (la Serra d'en Galceran, Castellón). Un asentamiento en la transición del Bronce Final al Hierro Antiguo. Primeros resultados de las campañas 2012-2014. *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia Castellonencs*, 34: 5-41.

GUSI, F., OLÀRIA, C. (2014). *Un asentamiento fortificado del Bronce medio y Bronce final en el litoral mediterráneo. Orpesa la Vella (Orpesa del Mar, Castellón, España)*. Monografies de Prehistòria i Arqueologia Castellonenques, 10. Castelló.

RAMON, J., RAFEL, N., MONTERO, I., SANTOS, M., RENZI, M., HUNT, M. A., ARMADA, X. L. (2012). Comercio protohistórico: el registro del Nordeste peninsular y la circulación de mineral de plomo en Ibiza y el Bajo Priorato (Tarragona). *Saguntum. Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, 43: 55-81.